

شاخص‌های ارزیابی خطمشی با رویکرد قرآنی

----- ابوطالب خدمتی* و علی آقا پیروز** و محمدرضا رحیمی***

چکیده

خطمشی‌ها در فرایند خطمشی‌گذاری، تدوین و اجرا شکل می‌گیرند. اینکه آیا یک خطمشی در دستیابی به اهداف تعیین شده موفق و اثربخش بوده است یا خیر، از طریق اجرای شاخص‌های ارزیابی قابل تشخیص است. از آنجا که قرآن کریم کتاب هدایت و نجات انسان است، در این تحقیق به منظور کشف شاخص‌های ارزیابی خطمشی، آیات قرآن کریم با روش کیفی تحلیل مفهومی و استنباطی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. همچنین با استفاده از تفاسیر معتبر قرآن کریم و روش کمی پرسش از خبرگان، تلاش شده است تا اعتبار و پایایی این استنباط‌ها سنجیده شود. یافته‌های این تحقیق که برگرفته از قرآن کریم هستند، عبارت‌اند از: محوریت هدف اصلی خطمشی، کارایی خطمشی، بُعد جهانی خطمشی، هماهنگی خطمشی‌ها با یکدیگر، کلیت خطمشی، آینده‌نگری در خطمشی، پیامد خطمشی، زمان‌بندی خطمشی و اتقان خطمشی که به‌عنوان شاخص‌های ارزیابی خطمشی شناخته می‌شوند.

واژگان کلیدی: خطمشی، اثربخشی، ارزیابی، رویکرد قرآنی، شاخص.

۱۱۱

قرآن پژوهی

سال چهارم / شماره ۱۳ / پیاپی ۱۴۰۳

* استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران، (نویسنده مسئول)، (akhedmaty@rihu.ac.ir).

** استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، قم، ایران؛ (a.pirooz@iict.ac.ir).

*** استادیار جامعه المصطفی العالمیه، قم ایران.

مقدمه

اثربخشی خط‌مشی، دغدغه مهم خط‌مشی‌گذاران، نهادها، گروه‌ها، انجمن‌ها و به‌طور کلی تمامی افرادی است که با امور عمومی سروکار دارند. بسیاری از مردم تصور می‌کنند که با وجود خط‌مشی‌گذاری دقیق، نیازی به سنجش اثربخشی پس از اجرای خط‌مشی نیست؛ اما این تصور رایج، اشتباه است و واقعیت خلاف آن را نشان می‌دهد. از این رو، سنجش اثربخشی خط‌مشی از ضروریات یک دولت کارآمد، موفق و خادم به‌شمار می‌رود.

در مورد شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی، دانشمندان خط‌مشی‌گذاری مطالعاتی انجام داده‌اند (دای،^۱ ۲۰۰۵، ص ۳۳۵) و هرکدام بر اساس اقتضائات دانشی، زمان، گرایش و مبانی علمی خود شاخص‌هایی برای ارزیابی خط‌مشی مطرح کرده‌اند که منجر به مدل‌های گوناگونی مانند مدل پیامدگرا^۲ و مدل اثربخشی در ارزیابی شده‌اند (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۸۵، ص ۱۷۶). استفاده از این رویکردها در مواردی که با خاستگاه ارزشی و مبنایی آن‌ها سازگاری ندارند، غیرمعقول است. به‌کارگیری این رویکردها در ارزیابی خط‌مشی‌های حکومت دینی سبب ناکارآمدی این رویکردها می‌شود و ارزیابی‌های صورت‌گرفته را غیرواقعی و منحرف‌کننده می‌سازد (العطاس،^۳ ۲۰۰۸؛ نیز هاشمیان، ۱۳۹۰).

پیامدهای غیرمعقول به‌کارگیری این رویکردها برای بررسی اثربخشی^۴ و ارزیابی خط‌مشی در حکومت اسلامی آشکارتر می‌شود؛ زیرا نظام فکری این حکومت از هر جهت با مبانی رویکردهای رایج ارزیابی خط‌مشی تفاوت دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸؛ نیز لگن‌هاوسن، ۱۳۹۱، ص ۱۵۸). به‌عبارت دیگر، غرب سالیان متمادی است که اصول موضوعه تمدن خود را بنیان نهاده و مسلم فرض کرده و بر اساس آن، اصول متداول خود را پی می‌ریزد. دانشمندانی را تربیت می‌کند که اغلب در سطح اصول متداول کار می‌کنند و به اصول موضوعه نمی‌پردازند. بر این اساس است که دین (اصول موضوعه) را از سیاست (اصول متداول) و در مرحله بعد، سیاست (اصول موضوعه) را از اداره (اصول متداول) جدا می‌کنند (میرزایی اهرنجانی، ۱۳۸۶، ص ۲۴). بر مبنای همین جدایی‌هاست که ارزشیابی یک حکومت و گفتمان ترویجی در بین مردم به‌عنوان جامعه هدف در غرب در سطح اصول

1 . Dye.

2 . consequence model.

3 . Alatas.

4 . efficiency model.

متداول بوده و نگاهی درون‌پارادایمی دارد (عبدالحمید و پورعزت، ۱۴۰۰، ص ۹) و برای خط‌مشی‌هایی که بر اساس پارادایم‌های متفاوت مثل پارادایم دینی شکل گرفته‌اند، کاربرد ندارد. بنابراین، ارزیابی خط‌مشی در حکومت اسلامی باید بر اساس رویکردی صورت گیرد که با مبانی و ارزش‌های اساسی حکومت اسلامی سازگاری دارد.

در حکومت‌های معصومان، به ویژه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام، ارزیابی خط‌مشی به نحوی وجود داشته است (احمد العلی، ۱۳۸۵، ص ۸۲-۸۴)؛ اما اینکه شاخص‌های آن چه بوده‌اند، بررسی‌های انجام‌شده حاکی از آن است که این بحث تاکنون صورت نگرفته است. این در حالی است که از متون دینی، برای ارزیابی خط‌مشی شاخص‌های متفاوتی قابل استنباط است. برای ارائه این شاخص‌ها، روشن بودن چستی ارزیابی اساس کار است. به همین دلیل، سؤالات این تحقیق این است که ماهیت ارزیابی خط‌مشی با رویکرد قرآنی چیست؟ و سؤال دوم این است که متناظر با چستی ارزیابی خط‌مشی، شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی کدام‌اند؟ تحقیق حاضر سعی دارد به روش کیفی تحلیلی-استنباطی به این دو سؤال از قرآن کریم پاسخ دهد و سپس با استفاده از روش کمی نظرسنجی خبرگان، این استنباط‌ها را به تأیید برساند.

برای دستیابی به این هدف، ابتدا مفهوم ارزیابی تعریف، پیشینه نظری و تجربی بحث ارائه و سپس منطق و روش دستیابی به مفهوم ارزیابی با رویکرد اسلامی بیان می‌شود. بعد از این مراحل، شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی در قرآن کریم مورد بحث قرار می‌گیرد.

مفهوم‌شناسی و پیشینه

در زبان فارسی، خط‌مشی با دو واژه «politics» و «policy» هم‌معناست (ملک محمد، ۱۳۹۵: ۱۴). «Politics» به معنای علم سیاسی و دانش قدرت پژوهی است که درباره چگونگی به دست آوردن، حفظ، افزایش و استفاده از قدرت بحث می‌کند. «policy» به معنای نوعی طرح عملیاتی و اجرایی است، به‌ویژه از سوی دولت. منظور از خط‌مشی عمومی، خط‌مشی‌هایی است که از سوی دولت یا نهادهای عمومی برای حل مسائل عمومی وضع می‌گردند (شفریتز، ۱۳۹۲: ۴۲).

برای ارزیابی خط‌مشی،^۱ دانشمندان به تعاریف گوناگونی اشاره کرده‌اند (هولی،^۲ ۱۹۷۰،

1. policy evaluation.

2. wholly.

ص ۲۵، به نقل از دای، ۲۰۰۵، ص ۳۳۲؛ ناشیماس^۱، ۱۹۹۷، ص ۴، به نقل از دای، ۲۰۰۵، ص ۳۳۳؛ دای، ۲۰۰۵، ص ۳۳۲؛ لانگبین^۲ و دیگران، ۲۰۰۶، ص ۸). می توان گفت ارزیابی خط مشی، سنجش پیامدها، اقدامات اجرایی و محتوای خط مشی است. به این ترتیب، ارزیابی سه مرحله محتوا، اجرا و پیامد خط مشی را در بر می گیرد (رویر و چریکو، ۲۰۰۹).
در ادبیات خط مشی گذاری، شاخص های خاصی برای ارزیابی خط مشی بیان شده اند (رحیمی، ۱۳۹۵، ص ۸۲-۹۰) که خلاصه آن ها در جدول (۱) معرفی شده است.

جدول (۱): شاخص های ارزیابی خط مشی و خط مشی در ادبیات مدیریتی

ردیف	مدل ارزشیابی	شاخص مورد نظر
۱	منطقی	بررسی پیامدهای راهبردی و تأثیرات خط مشی بر مسایل و فعالیت های اجتماعی.
۲	سیستمی	بررسی پیامدها، نتایج کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت خط مشی
۳	تکاملی	بررسی موفقیت خط مشی در تحقق اهداف مورد نظر.
۴	ارزیابی متوازن	سنجش تحقق شاخص های مورد نظر از چهار جهت مالی، مشتری، کسب و کار درون سازمانی و رشد و یادگیری.
۵	ارزیابی خروجی	بررسی خروجی ها و پیامدهای کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت.
۶	طرح تجربی	سنجش تجربی نتایج ارزیابی از طریق تشکیل دو گروه شاهد و آزمایش.
۷	جرخه ای	۱. تحقق اهداف مورد نظر؛ ۲. سنجش بدیل ها؛ ۳. بررسی روابط بین بدیل ها.
۸	دای	۱. اندازه گیری پیامد ارزیابی نه خروجی آن؛ ۲. بررسی تأثیر ارزیابی بر گروه های غیر هدف؛ ۳. بررسی تأثیرات بلند و کوتاه مدت ارزیابی؛ ۴. بررسی مزایا و هزینه های غیر مستقیم ارزیابی؛ ۵. بررسی محاسبه مزایا و هزینه های شبکه ای ارزیابی؛ ۶. بررسی پیامد نمادین خط مشی

درباره ارزیابی خط مشی و مطالب مربوط به آن مباحثی منتشر گردیده که در جدول زیر خلاصه آن منعکس شده است.

1. Nachmias
2. Langbein
3. Brownson, Royer & Chriqu

جدول (۲): سابقه تجربی ارزیابی سیاست

عنوان	خلاصه محتوا	منبع
طراحی نظام ارزیابی خط‌مشی‌های عمومی در جمهوری اسلامی ایران	در این مقاله با مبنا قرار دادن مدل نهادی به ارائه الگوی ارزیابی متناسب با جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد و بیان می‌دارد که برای نهادهای متولی و درگیر ارزیابی خط‌مشی در جمهوری اسلامی ایران چه روش ارزیابی مناسب است.	راضیه میبیدی و کیومرث اشتریان، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال هفتم، شماره دوم، بهار، ص ۷
الگوی ارزشیابی خط‌مشی‌های عمومی در پرتو معرفت‌علوی	در این مقاله، محتوای «نهج البلاغه» و «غررالحکم و دررالکلم» مطالعه گردیده و با استفاده از روش تحلیل محتوا شاخص‌های ارزشیابی خط‌مشی عمومی استنباط شده و براساس مدل‌سازی ساختاری-تفسیری ارتباط شاخص‌ها با یکدیگر تبیین و سطح بندی شده است.	مهدی عبدالحمید، بهروز رضایی منش، علی اصغر پورعزت و فتاح شریف زاده، مجله راهبرد فرهنگ، ۱۳۹۳، شماره بیست و هشتم، زمستان، ص ۱۲۳.
الگوی نظام‌مند تدوین خط‌مشی عمومی در نظام جمهوری اسلامی با رویکرد اسلامی	نویسنده در این کتاب تدوین خط‌مشی عمومی با رویکرد اسلامی را با ابتدا بر نظریه جمهوری اسلامی بحث نموده است.	محمد حسن جعفری، ۱۴۰۰، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
ارزیابی خط‌مشی‌گذاری عمومی در نظام جمهوری اسلامی ایران بر مبنای نظریه حکمرانی خوب	در پژوهش حاضر، بررسی و ارزیابی خط‌مشی‌گذاری عمومی در ایران بر مبنای نظریه حکمرانی انجام شده است.	رضایی قادی، مهدی، شیرخانی، علی، خط‌مشی متعالیه، پاییز ۱۳۹۹ - شماره ۳۰ (۱۶۶ - ۱۸۶)
اجراء و ارزیابی خط‌مشی‌ها در سازمان‌های دولتی با بهره‌گیری از الگوی مدیریت متوازن خط‌مشی‌ها	در این مقاله بر اساس الگوی مدیریت متوازن، خط‌مشی‌ها و برنامه‌های دفتر تبلیغات اسلامی مطالعه و تحلیل شده است.	الوانی، سید مهدی؛ هاشمیان، سید محمد حسین؛ بهمنی، محمد رضا، اندیشه مدیریت راهبردی بهار و تابستان

ISC ۱۳۸۸ - شماره ۵ (۳۰ صفحه - از ۵ تا ۳۴)		(BSC) مطالعه موردی: دفتر تبلیغات اسلامی
علی اصغر پورعزت و مهدی عبدالحمید، مطالعات الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، سال نهم، شماره دوم (پیاپی ۱۸)، تابستان ۱۴۰۰، ص ۷-۴۶.	این پژوهش حاضر، با دغدغه رفع ابهام موجود در مفاهیم ارزشیابی و موفقیت خطمشی، و با هدف تعیین شاخصهای موفقیت سامانهی سیاسی جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر نظر مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای و بر اساس روش پرسش از خبرگان انجام شده است.	ارائه الگوی ارزشیابی موفقیت خطمشیهای عمومی جمهوری اسلامی ایران

از آنچه در بررسی سوابق نظری و تجربی پژوهش مورد بحث قرار گرفت، می‌توان گفت: اولاً، تحقیقی در مورد شاخص‌های ارزیابی خطمشی با رویکرد قرآنی انجام نشده است، لذا این تحقیق نوآورانه است. ثانیاً، در فرایند خطمشی‌گذاری، هدف ارزیابی، مفروضات مدل و همچنین مفروضات و اهداف ارزیابان خطمشی تأثیرگذار هستند که می‌توان آن را به‌خوبی در نمودار زیر نشان داد

نمودار (۱): تأثیر مفروضات بر ادراکات و عواطف و رفتارها (رضائیان، ۱۳۸۸)

برای نمونه، طبق مدل ارزیابی تکاملی که بر مشابَهت دقیق بین عالم فیزیک و اجتماع استوار شده است، شاخص‌های ارزیابی خطمشی باید اموری باشند که قابل آزمایش باشند. بنابراین، اموری که چنین نیستند، نمی‌توانند بر اساس این مدل ارزیابی شوند. ارزیابانی که مخالف تجربه و آزمایش هستند نیز نمی‌توانند از این مدل استفاده نمایند؛ زیرا این مدل برای سنجش مسائلی طراحی شده است که در قالب تجربه بگنجد و مسائلی غیر از این را نمی‌تواند سنجش نماید (روسی و دیگران،^۱ ۲۰۰۴، ص ۱۱۴).

بر اساس آنچه بیان شد، چارچوب مفهومی این تحقیق، تأثیرپذیری چیستی ارزیابی از مفروضات آن است. در حقیقت، وجود مفروضات گوناگون سبب شکل‌گیری نظریه‌ها و مدل‌های

1. Rossi, et.all.

گونگون ارزیابی خط‌مشی شده است که هرکدام در زمینه خاص^۱ خود قابلیت اجرا دارند و بیرون از آن زمینه، امکان اجرا ندارند. بنابراین، در این تحقیق ابتدا چستی ارزیابی با نگاهی به واژگان هم‌معنا و یا قریب‌المعنا تعریف می‌گردد و سپس شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی متناظر با آن چستی معرفی می‌شوند.

روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش حاضر، ترکیبی است. در ابتدا از روش کیفی تحلیل مفهومی استفاده شده است. در این روش، روابط معنایی بین واژه‌ها از نظر شمول معنایی، هم‌معنایی و تقابل معنایی با استفاده از اصول معناشناسی زبانی بررسی شده و در نتیجه مفاهیم و واژه‌های مترادف، متضاد، عام و خاص، اصلی و فرعی، همگرا و واگرا، تک‌کانونی و چندکانونی از هم متمایز می‌شوند (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲). به این ترتیب، مراحل تحقیق حاضر عبارت‌اند از:

مرحله اول: گردآوری کلیدواژه‌های مرتبط با ارزیابی از طریق سه تکنیک:

۱. تکنیک شمول معنایی: برای مثال، واژه‌های تفکر، تدبر و تعقل دارای معنای عام هستند که از طریق شمول معنایی، ارزیابی یکی از مصادیق آن‌ها محسوب می‌شود.
۲. تکنیک هم‌معنایی: برای نمونه، واژه محاسبه با ارزیابی هم‌معناست؛ زیرا محاسبه به معنای بررسی است و ارزیابی نیز به همین معناست.
۳. تکنیک قرابت معنایی: به این معنا که مثلاً واژه قدر به معنای اندازه‌گیری (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۲۴۸) با ارزیابی قرابت معنایی دارد؛ زیرا اندازه‌گیری نوعی سنجش و بررسی است و ارزیابی نیز به معنای سنجش و بررسی می‌باشد.

مرحله دوم: گردآوری آیات مربوط به واژگان فوق از قرآن کریم با استفاده از نرم‌افزارهای قرآنی. مرحله سوم: تحلیل محتوایی آیات گردآوری‌شده با استفاده از تفاسیر قرآن کریم، برقراری ارتباط هر کدام از این آیات با یکدیگر و با ارزیابی خط‌مشی، و سپس استنباط تعریف و مراحل ارزیابی خط‌مشی.

مرحله چهارم: استنباط شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی از طریق مراجعه به آیات قرآن کریم، استفاده از تفاسیر برای تفسیر و توضیح آیات، و سپس برقراری ارتباط شاخص به دست آمده با ارزیابی خط‌مشی، با ملاحظه آنچه در تفاسیر برای توضیح آیه مربوطه بیان شده است.

مرحله پنجم: استفاده از روش کمی جهت تأیید محتوایی استنباط‌های به دست آمده در سه حوزه

مفهوم‌شناسی واژگان مرتبط با ارزیابی، مراحل ارزیابی و شاخص‌های ارزیابی از طریق مراجعه به ۳۰ نفر از متخصصان علوم اسلامی و دانش مدیریت، خط‌مشی و اقتصاد. پرسش‌نامه‌ای متشکل از آیه مربوطه، توضیح آیه، ارتباط آیه با شاخص و ارتباط شاخص با ارزیابی به صورت طیف لیکرت طراحی و در معرض آراء خبرگان قرار گرفت که حاصل آن در یافته‌های پژوهش تحلیل شده‌اند.

جدول (۳): مشخصات توصیفی متخصصان مورد پرسش

رتبه علمی	نوع تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی نسبی
دانشیار	دکترای مدیریت + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۳	۱۰/۰۲	۱۶/۷
	دکترای علوم سیاسی + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۲	۶/۶۸	
استادیار	دکترای مدیریت + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۱۲	۳۹/۹۷	۶۳/۳
	دکترای اقتصاد + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۵	۱۶/۶۶	
	دکترای علوم سیاسی + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۲	۶/۶۷	
دانشجوی دکترا	مدیریت + سطح چهارفقه و معارف اسلامی	۶	۲۰	۲۰
جمع کل		۳۰	۱۰۰	۱۰۰

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در زمینه‌های مفهوم‌شناسی، مراحل ارزیابی و شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی مورد بحث قرار می‌گیرند.

مفهوم ارزیابی در آیات قرآن کریم

بر اساس آنچه در تعریف ارزیابی خط‌مشی گفته شد، واژگان قرآنی مانند فکر، تدبیر، تعقل و قدر

نزدیک به معنای ارزیابی هستند؛ زیرا:

۱. فکر به معنای اندیشه، تأمل، اعمال نظر و تدبیر برای بدست آوردن واقعیت‌ها و عبرت‌ها است^۱ (راغب، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۹۳).

جدول (۴): فکر

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
مخالفم	۱	۳/۳	۳/۳
موافقم	۱۲	۴۰/۰	۴۳/۳
کاملاً موافقم	۱۷	۵۶/۷	۱۰۰/۰
کل	۳۰	۱۰۰/۰	
شاخص روایی محتوایی: ۰/۹۷			

همان‌طور که در جدول (۴) مشاهده می‌کنید، ۳/۳ درصد از متخصصین مخالف، ۴۰ درصد موافق و ۵۶/۷ درصد کاملاً موافق بودند که خداوند متعال همواره انسان‌ها را به تأمل و تفکر در مورد برنامه‌ها و کارهای خویش دعوت کرده است. بنابراین، می‌توان گفت که در مورد خط‌مشی نیز باید تأمل، دقت و تدبیر داشت. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰/۹۷ به دست آمده است که بیش از ۰/۷۹ است و بنابراین، این شاخص قابل قبول می‌باشد.

۲. عقل در لغت به معنای امساک و بستن دهان شتر با طناب است که به آن عقل می‌گویند (راغب، همان، ص ۵۷۷). در لسان العرب آمده است: عقل به این سبب عقل نامیده می‌شود که صاحبش را از گرفتار شدن در مهالک باز می‌دارد و گفته شده است: عقل مشخصه‌ای است که به وسیله آن انسان از سایر حیوانات ممتاز می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۰، ج ۱۱، ص ۴۵۹).

۱. ماده فکر ۱۸ بار در قرآن کریم بکار رفته که از این ۱۸ بار: واژه فکّر ۱ بار (المدثر: ۱۸) تنفکروا ۱ بار (سبأ: ۴۶) یتفکروا ۲ بار (اعراف: ۱۸۴؛ الروم: ۸) تنفکرون ۳ بار (بقره: ۲۱۹-۲۶۶؛ انعام: ۵۰) و یتفکرون ۱۱ بار در ۹ سوره و ۱۱ آیه آمده است.

جدول (۵): عقل

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
کاملاً مخالفم	1	3.3	3.3
نظری ندارم	2	6.7	10.0
موافقم	8	26.7	36.7
کاملاً موافقم	19	63.3	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: 90 /			

همان‌گونه که در جدول (۵) مشاهده می‌کنید، ۳.۳ درصد از متخصصین کاملاً مخالف، ۲۶.۷ درصد موافق، ۶۳.۳ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۶.۷ درصد نظری نداشته‌اند که مطابق واژه عقل و مشتقات آن که جمعاً ۴۹ بار در قرآن به کار رفته است، همه برنامه‌ها و عمل انسان باید هم در شروع، هم در حین اجرا و هم پس از اجرا مورد تأمل قرار گیرد تا مشخص شود که اولاً چه نسبتی با اهداف تعیین شده دارند و ثانیاً چه نتایج و پیامدهای دور و نزدیکی را به وجود می‌آورند. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۰ به دست آمده است که بیش از ۰.۷۹ بوده و نشان می‌دهد که این شاخص قابل قبول است.

۳. تدبیر از (دبرالامر)؛ یعنی در باره آن امر اندیشید و عواقب آن را در نظر گرفت (مهیار، ص ۲۱۸؛ نیز طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۹۹). چنانکه از معنا و برخی کاربردهای^۱ این واژه در قرآن کریم به دست می‌آید، هر انسانی باید در مورد برنامه‌ها و عمل خویش بیاندیشد و عاقبت آن را لحاظ نماید؛ چه آن برنامه مربوط به حوزه فردی باشد و چه حوزه عمومی و اجتماعی. پس مطابق این واژه، باید در خط‌مشی تدبیر نمود و ماهیت، نتایج و پیامدهای خواسته و ناخواسته آن را مورد مطالعه قرار داد. این کار از مجرای ارزیابی و سنجش عاقبت خط‌مشی میسر می‌شود.

۱. این واژه هفده بار در قرآن کریم به کار رفته است.

جدول (۶): تدبیر

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
کاملاً مخالفم	1	3.3	3.3
نظری ندارم	2	6.7	10.0
موافقم	10	33.3	43.3
کاملاً موافقم	17	56.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی:	.90		

۱۲۱

قرآن پژوهی

شاخص‌های ارزیابی خطمشی با رویکرد قرآنی

همان‌طور که در جدول (۶) مشاهده می‌کنید، ۳.۳ درصد از متخصصین کاملاً مخالف، ۳۳.۳ درصد موافق، ۵۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۶.۷ درصد نظری نداشته‌اند که باید در خطمشی تدبیر کرد و ماهیت، نتایج و پیامدهای خواسته و ناخواسته آن را مورد مطالعه قرار داد. این کار از مجرای ارزیابی میسر می‌شود. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۰ به دست آمده که بیش از مقدار ۰.۷۹ است و نشان می‌دهد که این شاخص قابل قبول است.

۴. قَدْر، قَدْر و تقدیر از باب تفعیل، به معنای اندازه، اندازه‌گیری و سنجیدن است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۲۴۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۳۵). برای نمونه، در آیه ۴۹ سوره قمر چنین آمده است: **إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ** (قمر: ۴۹).

جدول (۷): قَدْر

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
کاملاً مخالفم	1	3.3	6.7
نظری ندارم	3	10.0	16.7
موافقم	8	26.7	43.3
کاملاً موافقم	17	56.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی:	.83		

همان‌گونه که در جدول (۷) مشاهده می‌کنید، ۳.۳ درصد کاملاً مخالف، ۲۶.۷ درصد موافق

و ۵۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۰ درصد نظری نداشته‌اند. از استعمالات این واژه بدست می‌آید که انسان با تأسی از الگوی تقدیر الهی باید نسبت به همه برنامه‌ها و اقدامات خویش در همه عرصه‌ها، از روی اندازه‌گیری و سنجش عمل نماید و بسنجد که هدفش چیست، چه راه‌هایی وجود دارد و چگونه می‌تواند به آن دست یابد. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۸۳ به دست آمده که نشان می‌دهد این شاخص قابل قبول است.

۵. واژه حساب (محاسبه): ماده حساب به‌ویژه واژه محاسبه به معنای شمردن، حسابگری و بررسی آمده است.

جدول (۸): حساب (محاسبه)

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
کاملاً مخالفم	1	3.3	3.3
نظری ندارم	2	6.7	10.0
موافقم	10	33.3	43.3
کاملاً موافقم	17	56.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: 90/			

همان‌طور که در جدول ۸ مشاهده می‌کنید، ۳.۳ درصد از متخصصین کاملاً مخالف، ۳۳.۳ درصد موافق و ۵۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۶.۷ درصد نظری نداشته‌اند که قبل از اجرای خط‌مشی باید حساب و کتاب انجام شود و بسنجد که هدف شما چیست و آیا با کارهایی که انجام می‌دهید، می‌توانید به هدف و برنامه مورد نظر خویش برسید. زیرا همان‌طور که در آیه ۵ سوره الرحمن بیان شده است، خداوند برنامه‌ای حرکت خورشید و ماه را از اول آفرینش چنان قرار داده است که بر اساس حساب و کتاب حرکت نمایند؛ نه یک ذره جلو و نه یک ذره عقب، تا در سایه تابش و درخشش آنها، موجودات عالم هستی به فعالیت و زندگی خویش دست یابند.

از این واژه، ضرورت حساب و کتاب بعد از عمل و اجرا نیز بدست می‌آید؛ زیرا چنان‌که در تعبیری مانند «وَكَايُنُ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا...» (طلاق: ۸) و نیز «إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (زمر: ۱۰) بیان گردیده است، خداوند اعمال و رفتار همه مردم را حساب و کتاب می‌کند. البته در برابر مؤمنان با فضل و کرم رفتار نموده و بیش از آنچه

استحقاق‌شان است، عطا می‌نماید و در برابر کافران به ویژه مشرکان از عذاب شدید بهره می‌گیرد. نیز در آیه ۲۸۴ سوره بقره آمده است: «وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُحْفَوْهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَعْفُرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ» (بقره: ۲۸۴).

در این آیه خدای سبحان فرموده که همه اعمال ظاهری و منویات شما مورد محاسبه و بررسی قرار می‌گیرد و سپس هر کسی را که خواست می‌بخشد و هر کسی را که خواست عذاب می‌نماید. بنابراین، مطابق این واژه قرآنی، انسان‌ها هم در برنامه‌های فردی خویش و هم در برنامه‌های عمومی خویش باید حساب و کتاب نمایند. البته تسری این حساب و کتاب به برنامه‌های عمومی از باب اطلاق آنهاست.

مطابق این واژگان، ارزیابی خط‌مشی دارای ماهیت جامع و مستمر بوده و منحصر به بعد از اجرا نیست، بلکه ریشه‌های آن به حین اجرا و قبل از اجرای آن برمی‌گردد. در جدول زیر، نظر خبرگان راجع به این استنباط منعکس شده است.

جدول (۸): مراحل ارزشیابی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
موافقم	11	36.7	36.7
کاملاً موافقم	19	63.3	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۱/۰۰			

همان‌طور که در جدول (۸) مشاهده می‌کنید، ۳۶.۷ درصد موافق و ۶۳.۳ درصد کاملاً موافق بوده‌اند که یک خط‌مشی زمانی مبتنی بر تعقل و تفکر است که اولاً قبل از اجرا، از روی تعقل و تفکر انتخاب شده باشد و ثانیاً در حین اجرا نیز چنین باشد. از میان این واژه‌ها، تدبیر و تقدیر بیشترین تناسب را با سنجش قبل از اجرا دارند؛ یعنی قبل از اجرا باید دیده شود که هدف چیست، عاقبت این هدف چیست، راه‌حل چیست و عاقبت انتخاب این راه‌حل چیست. به این ترتیب، می‌توان گفت ارزیابی زمانی جامع و متناسب و درست است که هم قبل از عمل، هم حین عمل و هم بعد از عمل صورت بگیرد و اکتفا به یک بخش، منجر به نقص در ارزیابی می‌شود.

در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۱.۰۰ به دست آمده که بیش از مقدار ۰.۷۹ بوده و قابل قبول است. این که چگونه می‌توان مطمئن شد که ارزیابی خط‌مشی در مراحل فوق به درستی

انجام شده است، نیازمند شاخص است (رحیمی، ۱۳۹۶، ص ۲۵).

شاخص‌های ارزیابی خطمشی

شاخص، ابزاری است که به وسیله آن می‌توان کمیت، کیفیت، تغییرات یا ثبوت و تحقق یک موضوع را تشخیص داده و اندازه‌گیری کرد. برای مثال، تغییرات طول ستون جیوه در دماسنج، شاخص تغییرات درجه حرارت است و رفتار انسان شاخص تغییرات شخصیت او (دفتر سنجش فرهنگی، ۱۳۸۶، ص ۵۶). شاخص‌ها می‌توانند کمی یا کیفی باشند. شاخص‌های کمی مانند افزایش مقدار تولیدات کشاورزی برای سنجش رشد در یک کشور و شاخص‌های کیفی مانند افزایش رفاه یا امید به زندگی در یک کشور.

در این تحقیق، شاخص‌های کیفی ارزیابی با رویکرد قرآنی معرفی می‌شوند. به عبارت دیگر، در خطمشی این سؤال مهم وجود دارد که چگونه بدانیم خطمشی موفق بوده است. پاسخ به این سؤال از طریق ارزیابی خطمشی به دست می‌آید. سؤال دیگر این است که چگونه بدانیم خود ارزیابی موفق بوده است یا خیر. پاسخ به این سؤال از طریق اعمال شاخص‌های ارزیابی به دست می‌آید. نوشتار حاضر تلاش می‌کند تا این شاخص‌ها را معرفی کند.

۱. محوریت هدف اصلی در ارزیابی خطمشی

یکی از شاخص‌های ارزیابی هر خطمشی، آن است که در راستای هدف اصلی و کلان بوده و از مسیر اصلی خود منحرف نشود. خداوند متعال در مورد برنامه‌های انبیا می‌فرماید: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» (شوری: ۱۳). یعنی خطمشی‌ها، برنامه‌ها و همه اقدامات انبیا (علی‌رغم تفاوت‌ها) حول محور و هدف واحدی به نام اقامه دین خدا قرار دارند.

جدول (۹): محوریت هدف اصلی در ارزیابی خطمشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصدتجمعی
کاملاً مخالفم	2	6.7	6.7
نظری ندارم	3	10.0	16.7
موافقم	7	23.3	40.0
کاملاً موافقم	18	60.0	100.0
کل	30	100.0	

شاخص روایی محتوایی: 0.83

همان‌گونه که در جدول (۹) مشاهده می‌کنید، ۶.۷ درصد کاملاً مخالف، ۲۳.۳ درصد موافق، و ۶۰ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۰ درصد نظری نداشته‌اند که همه خطمشی‌ها، برنامه‌ها و کارهای انسان باید حول محور هدف اصلی باشند. خطمشی نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ از این رو، همه خطمشی‌ها باید حول محور و هدف واحدی شکل بگیرند. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۸۳ به دست آمده که از مقدار ۰.۷۹ بیشتر است و قابل قبول می‌باشد.

۲. کارایی خطمشی

کارایی یک مفهوم «درون داد- برون داد» است (رضائیان، ۱۳۸۸، ص ۷۵؛ نیز Stoner، ۱۹۷۸، ص ۱۳) به عبارت دیگر، نسبت بازده واقعی یا کاری که انجام می‌شود به بازده استاندارد یا کاری که باید انجام شود، کارایی نامیده می‌شود که برابر با مصرف بهینه منابع است. یعنی هر چه میزان مصرف منابع برای دستیابی به هدف کمتر باشد، کارایی بیشتری حاصل می‌شود؛ لذا افزایش کارایی به معنای کاهش اتلاف منابع در انجام یک فعالیت است (ابطحی و کاظمی، ۱۳۷۹، ص ۹).

جدول (۱۰): کارایی خطمشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	5	16.7	16.7
موافقم	12	40.0	56.7
کاملاً موافقم	13	43.3	100.0
کل	30	100.0	

شاخص روایی محتوایی: 0.83

همان‌طور که در جدول (۱۰) مشاهده می‌کنید، ۴۰ درصد از متخصصین موافق و ۴۳.۳ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۶.۷ درصد نظری نداشته‌اند که کارایی از شاخص‌های ارزیابی خطمشی است. در آیات قرآن، اسراف و عدم استفاده بهینه از امکانات بسیار مذمت شده است: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف: ۳۱).

در این آیه شریفه، کارایی و مصرف بهینه منابع مورد توجه قرار گرفته و از اسراف و استفاده غیر بهینه نهی شده است. بنابراین، می‌توان گفت کارایی و مصرف بهینه منابع به‌عنوان معیاری مهم در برنامه و خطمشی‌ها مورد تأکید قرآن است و هر برنامه و خطمشی‌ای که منجر به اسراف و یا استفاده

غیر بهینه از منابع گردد، منهی عنه خدای متعال است. پس، کارایی شاخص مهمی در ارزیابی خط‌مشی‌ها است (ر.ک. انصاری و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۹-۲۰). در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۸۳ به دست آمده که بیش از مقدار ۰.۷۹ بوده و قابل قبول است.

۳. بُعد جهانی خط‌مشی

شاخص مهم دیگر برای ارزیابی خط‌مشی، رابطه خط‌مشی‌ها با بُعد جهانی دین اسلام است. این امر از آن جهت ضرورت دارد که خداوند متعال، دین اسلام را به‌عنوان دین جهانی می‌داند و این دین را بر همه ادیان جهان مسلط می‌گرداند. «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (توبه: ۳۳).

جدول (۱۱): توجه به بُعد جهانی خط‌مشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	4	13.3	13.3
موافقم	15	50.0	63.3
کاملاً موافقم	11	36.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۰.۸۷			

همان‌طور که در جدول (۱۱) مشاهده می‌کنید، ۵۰ درصد از متخصصین موافق و ۳۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۳.۳ درصد نظری نداشته‌اند که حکومت اسلامی به‌عنوان متولی امور عمومی جامعه، باید به تأثیرات و پیامدهای جهانی خط‌مشی‌های خود توجه کند. خط‌مشی‌ها باید به‌گونه‌ای باشند که با الگو بودن امت اسلامی منافات نداشته باشند. ارزیابی باید منعکس‌کننده این امر باشد. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۸۷ به دست آمد که نشان می‌دهد این شاخص قابل قبول است.

۴. هماهنگی خط‌مشی‌ها با یکدیگر

خط‌مشی‌ها باید با هم هماهنگ باشند و به‌گونه‌ای طراحی شوند که اثرات و نتایج یکدیگر را خنثی نسازند و مکمل یکدیگر باشند. وظیفه دولت و حکومت اسلامی حل مسائل عموم مردم و ارائه خط‌مشی‌هایی برای ترسیم وضعیت مطلوب آینده و جذب سرمایه‌ها و فرصت‌های تازه است. این اهداف تنها با هماهنگی و هم‌پوشانی خط‌مشی‌ها نسبت به یکدیگر محقق می‌شوند.

جدول (۱۲): هماهنگی های خطمشی ها با یکدیگر

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	3	10.0	10.0
موافقم	13	43.3	53.3
کاملاً موافقم	14	46.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۰.۹۰			

۱۲۷

قرآن پژوهی

شاخص‌های ارزیابی خطمشی با رویکرد قرآنی

همان‌طور که در جدول (۱۲) مشاهده می‌کنید، ۴۳.۳ درصد از متخصصین موافق و ۴۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۰ درصد نظری نداشته‌اند. از آیه «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» (شوری: ۱۳) استنباط می‌شود که آنچه خدای متعال بر انبیا از نوح تا ابراهیم، موسی، عیسی عَلَيْهِمُ السَّلَام و پیامبر خاتم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نازل کرده، همه با هم هماهنگ و مکمل یکدیگر بوده و در یک راستا هستند. از این رو، می‌توان الگو گرفت که خطمشی‌های حکومت اسلامی نیز باید همه با هم هماهنگ و مکمل یکدیگر بوده و در یک راستا باشند و هیچ‌گونه تضاد و تعارضی با یکدیگر نداشته باشند. بنابراین، یکی از شاخص‌های ارزیابی خطمشی این است که همه خطمشی‌ها با هم هماهنگ باشند و ارزیابی باید منعکس کند که خطمشی مورد نظر با دیگر خطمشی‌ها هماهنگ و بدون تعارض است. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۰ به دست آمده که نشان می‌دهد این شاخص مورد پذیرش است.

۵. حفظ کلیت خطمشی

در ارزیابی خطمشی، باید به کلیت آن توجه شود. ممکن است خطمشی‌ای از سوی برخی سازمان‌های اجرایی تجزیه شود و بخشی که مورد قبول و یا تأمین‌کننده منافع آن‌هاست، اجرا و بخش دیگر که چنین نیست از دایره اجرا خارج شود. این در حالی است که بر اساس مصلحت قانون‌گذار، تمام آن خطمشی تأمین‌کننده منافع جامعه و یا برطرف‌کننده معضلی از معضلات جامعه است؛ بنابراین همه آن باید اجرایی شود، نه بخشی از آن.

در آیات قرآن کریم، خداوند از ایمان به همه کتاب و قوانین الهی سخن گفته است. از جمله در آیه فرموده: ... أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ (بقره، ۸۵). در این آیه خداوند با

کسانی (دو طایفه بنی قریظه و بنی نضیر یهودی) که به برخی دستورات الهی عمل نموده و بخشی دیگر را نادیده گرفته‌اند، برخورد شدید نموده و رسوایی دنیایی و عذاب شدید اخروی را به‌عنوان عقاب این کار بیان می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۳۰۴).

جدول ۱۳: توجه به کلیت خط مشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	1	3.3	3.3
موافقم	18	60.0	63.3
کاملاً موافقم	11	36.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۹۷/۱			

همان‌گونه که در جدول ۱۳ مشاهده می‌کنید، ۶۰ درصد از متخصصین موافق و ۳۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۳.۳ درصد نظری نداشته‌اند. مطابق این آیه، باید کلیت قانون و خط مشی در هر شرایطی حفظ شود. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۷ به دست آمده که نشان می‌دهد این شاخص قابل قبول است.

۶. آینده‌نگری خط مشی

انسان باید در برنامه‌های فردی و اجتماعی خود به وضعیت فعلی و آینده آن‌ها توجه نماید. از این‌رو، توجه به آینده از شاخص‌های مهم ارزیابی خط مشی است. در آیات قرآن نیز تأکید بر این نکته مشاهده می‌شود که مسلمانان باید هر برنامه و عمل خود را با نگاه به آینده انتخاب کنند. این تأکید بیشتر در آیاتی دیده می‌شود که به نتایج اخروی باورها و اعمال افراد اشاره دارد. برای مثال، در آیات ۶۷-۶۸ سوره یوسف، توصیه حضرت یعقوب به فرزندانش بیان شده است. ایشان به فرزندان‌شان نصیحت نمود که از درهای گوناگون وارد شوند تا عزیز مصر به آن‌ها آسیبی وارد نکند. این حکایت از آینده‌نگری در طرح یک برنامه دارد.

در آیه ۱۲۸-۱۲۹ سوره بقره، خداوند از دعای ابراهیم برای خود، فرزندان و نسلش یاد نموده است. ایشان از خدا خواسته است که در آینده و از نسل او امتی فرمانبردار پدید آید. این دعا نشانگر توجه حضرت ابراهیم به آینده‌نگری در انتخاب برنامه و اقدام است.

آیت الله جوادی آملی، ضمن تقسیم توسعه به دو دسته توسعه تکاثری و توسعه کوثری، توجه به

نسل آینده را از ویژگی‌های توسعه کوثری نام برده است. توسعه پایدار باید به نسل آینده نیز توجه داشته باشد. در توسعه کوثری به فکر تأمین غذا و مایحتاج آیندگان و حفظ دین آن‌ها هستیم. بیان نورانی از وجود مبارک امام صادق علیه السلام وارد شده است که اگر کسی از راه حرام چیزی را تهیه نماید، این مال اگر در نوه او تأثیر نکند، در نتیجه یا نبیره او حتماً اثر می‌کند. صاحب وسایل (ره) در جلد ۱۷ این کتاب از ابن زراره نقل می‌کند که 'لقمه' بر 'نطفه' اثر می‌کند. گاهی نسل پنجم یا ششم آسیب می‌بیند. بنابراین، توسعه پایدار آینده را در نظر دارد تا مال و دین آن‌ها محفوظ بماند. روایت این است که اگر کسی اکنون غذای حرامی بخورد، اثر آن در ذریه او ظاهر می‌شود، نه این‌که مال حرام برای ذریه خود فراهم نکند (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۱۴).

جدول (۱۴): توجه به پیامد خط مشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	1	3.3	3.3
موافقم	13	43.3	46.7
کاملاً موافقم	16	53.3	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۱/۰۰			

همان‌طور که در جدول ۱۴ مشاهده می‌کنید، ۴۳.۳ درصد از متخصصین موافق و ۵۳.۳ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۳.۳ درصد نظری نداشته‌اند که خط‌مشی‌گذاران حکومت اسلامی باید تا حد امکان به آینده خط‌مشی و پیامدهای گوناگون آن توجه داشته باشند و گزینه‌های مسئله‌دار را انتخاب نکنند. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۱.۰۰ به دست آمده که بیش از مقدار ۰.۷۹ بوده و قابل قبول است.

۷. زمان‌بندی خط‌مشی

چنان‌که در ذیل بیان شده است، توجه به زمان از شاخص‌های ارزیابی است.

جدول (۱۵): توجه به زمان‌بندی خط‌مشی‌ها

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	3	10.0	10.0
موافقم	7	23.3	33.3

کاملاً موافقم	20	66.7	100.0
کل	30	100.0	
شاخص روایی محتوایی: ۹۰/۱			

همان‌گونه که در جدول (۱۵) مشاهده می‌کنید، ۲۳.۳ درصد از کل متخصصین موافق و ۶۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۰ درصد دیگر نظری نداشته‌اند که در آیات قرآن کریم، زمان چنان در خط‌مشی‌گذاری الهی مهم است که خداوند متعال به آن قسم یاد نموده و فرموده است: «وَالْعَصْرِ» (عصر: ۱). همچنین در خط‌مشی‌های عبادی خداوند متعال، عبادت‌ها به زمان‌های خاصی مقید شده است؛ برای نمونه در مورد نماز فرموده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ» (اسراء: ۷۸).

سایر عبادات مثل روزه و حج را نیز مقید به زمان خاصی نموده است. سایر امور و کارهای مربوط به جهان و انسان نیز به زمان مقید شده است؛ برای مثال، گفته شده است که زمان تولد و شیرخوارگی انسان به زمان خاصی محدود است (احقاف: ۱۵). در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۰ به دست آمده که بیش از مقدار ۰.۷۹ بوده و قابل قبول است.

۸. اتقان خط‌مشی

انسان موجودی کمال‌جو است. این امر زمانی محقق می‌شود که دقت و اتقان لازم در کارهای انسان رعایت شود؛ در غیر این صورت ممکن است دچار تسلسل و دور باطل گردد و کاری را انجام دهد که نه تنها او را به سرمنزل مقصود نمی‌رساند، بلکه باعث دوری وی و مصرف بی‌جهت عمر و سرمایه مادی و معنوی او می‌گردد. از سوی دیگر، انسان در برابر کارهای خویش مسئول است؛ از این رو، لازم است برنامه‌ها و اقداماتی را در پیش بگیرد که در پیشگاه وجدان خویش، خداوند متعال و مردم، پاسخ کافی و لازم داشته باشد.

سنجش اتقان، یعنی لحاظ کردن همه ابعاد ضروری و لازم یک مسئله در خط‌مشی که از آیات قرآن کریم از جمله آیه «صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَنَ كُلَّ شَيْءٍ» (نمل: ۸۸) به دست می‌آید. همان‌طور که خط‌مشی خداوند متعال در ساخت مصنوعات و مخلوقات خود، اتقان و استواری است، انسان‌ها نیز باید با اقتدا به خالق خود در همه کارها از جمله خط‌مشی‌گذاری، متقن عمل کنند؛ زیرا خداوند متعال فرمود: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً» (بقره: ۱۳۸). انسان در زندگی خویش باید

رنگی را بپذیرد؛ اما در میان همه رنگ‌ها، رنگ خدایی بهتر است.

جدول (۱۶): اتقان خط‌مشی

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
موافقم	8	26.7	26.7
کاملاً موافقم	22	73.3	100.0
کل	30	100.0	

شاخص روایی محتوایی: ۱/۰۰

همان‌طور که در جدول (۱۶) مشاهده می‌کنید، ۲۶.۷ درصد از کل متخصصین موافق و ۷۳.۳ درصد کاملاً موافق بوده‌اند که سنجش اتقان، از شاخص‌های ارزیابی خط‌مشی است. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۱.۰۰ به دست آمده که نشان می‌دهد این شاخص مورد قبول است.

۹. ایمان محوری در هم‌پیمانی با دیگر ملیت‌ها

بر اساس آیات ۷-۸ سوره ممتحنه، پیمان و دوستی دولت اسلامی با جوامع و حکومت‌های دیگر باید مبتنی بر ایمان محوری باشد. به این معنا که هر کشور و حکومتی اگر دین و ارزش‌های اسلامی را حرمت نهد و نسبت به سرزمین‌های اسلامی و مسلمانان تعرض نداشته باشد، شایسته روابط دوستانه و هم‌پیمانی است؛ اما اگر غیر از این باشد، دوستی و هم‌پیمانی با آن‌ها نادرست است. چنان‌که در آیه ۵۱ سوره مانده^۱ نیز به این مطلب اشاره شده که با یهود و نصارا رابطه پیمانی نداشته باشید؛ چراکه آن‌ها به پیمان فقط بر اساس منافع سیاسی خود نگاه نموده و تا زمانی که آن منافع تأمین می‌شود، با شما هستند؛ اما به محض اینکه چنین نباشد، هیچ پیمانی برای آن‌ها اعتبار ندارد (مکارم شیرازی، ج ۴، ۱۳۷۴: ۳۱۰).

بنابراین، یک خط‌مشی زمانی می‌تواند اسلامی تلقی شود که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم منجر به هم‌پیمانی با مشرکان و کافرانی نشود که در برابر دین اسلام ایستادگی می‌نمایند و یا باعث ضربه زدن به مسلمانان می‌شوند. اما اگر زمینه تعامل و هم‌پیمانی با کسانی را فراهم نماید که به دین، جان، ناموس و مال مسلمانان ضربه و زیان وارد نمی‌کنند، خط‌مشی ای است اسلامی و مورد

۱. «بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (مانده: ۵۱).

تأیید آیات قرآن کریم.

جدول (۱۷): ایمان محوری در هم‌پیمانی با دیگر ملیت‌ها

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	3	10.0	10.0
موافقم	7	23.3	33.3
کاملاً موافقم	20	66.7	100.0
کل	30	100.0	

شاخص روایی محتوایی: ۹۰/

همان‌طور که در جدول (۱۷) مشاهده می‌کنید، ۲۳.۳ درصد از متخصصین موافق و ۶۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۱۰ درصد نظری نداشته‌اند که یکی از شاخص‌های اثربخشی خط‌مشی اسلامی، ایمان محوری در هم‌پیمانی با دیگر ملیت‌ها است.

۱۰. پاسداری از عزت و عظمت مسلمانان

بر اساس آیه ۱۴۱ سوره نساء، «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»، نتیجه و پیامد مستقیم یا غیرمستقیم یک خط‌مشی نباید منجر به تسلط کافران بر مسلمانان باشد؛ زیرا خداوند متعال هرگونه سلطه کافران بر مؤمنان را نفی نموده و مسلمانان را عزیز قرار داده است.

مطابق با این آیه و با توجه به تفسیر مفسران، کلمه «سبیل» به اصطلاح از قبیل «نکره در سیاق نفی» است و معنای عموم را می‌رساند، از آیه استفاده می‌شود که کافران نه تنها از نظر منطبق بلکه از نظر نظامی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و خلاصه از هیچ نظر بر افراد با ایمان، چیره نخواهند شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۷۵). البته این امر به شرط آن است که مسلمانان ملتزم به لوازم ایمان باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۸۹).

جدول (۱۸): پاسداری از عزت و عظمت مسلمانان

گزینه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نظری ندارم	1	3.3	3.3
موافقم	18	60.0	63.3
کاملاً موافقم	11	36.7	100.0
کل	30	100.0	

همان‌گونه که در جدول ۱۸ مشاهده می‌کنید، ۶۰ درصد از متخصصین موافق و ۳۶.۷ درصد کاملاً موافق بوده‌اند و ۳.۳ درصد نظری نداشته‌اند. مطابق این آیه، یک خط‌مشی زمانی اثربخش است که پاسداری از عزت و عظمت مسلمانان در آن لحاظ شده باشد. در نهایت، شاخص روایی محتوایی به مقدار ۰.۹۷ به دست آمده که نشان می‌دهد این شاخص قابل قبول است.

بررسی روایی محتوا

در آمار از دو مقدار برای بررسی روایی محتوایی استفاده می‌شود: نسبت روایی (CVR) و شاخص روایی محتوایی (CVI). نسبت روایی محتوایی به تعداد متخصصین بستگی دارد که برای ۳۰ متخصص حداقل مقدار قابل قبول ۰.۳۳ است. همچنین شاخص روایی محتوایی به نظرات متخصصین نسبت به گویه بستگی دارد که هرچه متخصصین گویه‌ای را بیشتر تأیید کنند، نمره بالاتری کسب خواهد کرد. شاخص روایی قابل قبول باید مقداری بالاتر از ۰.۷۹ داشته باشد و اگر نسبت به دست آمده بین ۰.۷ و ۰.۷۹ باشد، گویه نیاز به بازبینی دارد. در ادامه اگر نسبت کمتر از ۰.۷ باشد، رد خواهد شد.^۱

با توجه به توضیحات داده شده و جدول ذیل، از ۱۴ سؤال، کلیه سؤالات مقادیر قابل قبولی از شاخص روایی کسب نموده‌اند.

ردیف	Cvr	Cvi
سؤال ۱	.93	.97
سؤال ۲	.80	.90
سؤال ۳	.80	.90
سؤال ۴	.67	.83
سؤال ۵	1.00	1.00
سؤال ۶	.67	.83

1. LAWSHE, A QUANTITATIVE APPROACH TO CONTENT VALIDITY, PHRSONNHL PSYCHOLOGY 1975. 28, 563-575.

سؤال ۷	.67	.83
سؤال ۸	.73	.87
سؤال ۹	.80	.90
سؤال ۱۰	.93	.97
سؤال ۱۱	.80	.90
سؤال ۱۲	1.00	1.00
سؤال ۱۳	.80	.90
سؤال ۱۴	1.00	1.00

بررسی اعتبار

جهت بررسی اعتبار پرسشنامه از روش محاسبه آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج به دست آمده در جدول زیر نشان می دهد که پرسشنامه با آلفای کرونباخ ۰.۹۸۵ دارای اعتبار نسبتاً بالایی است

تعداد سؤالات	آلفای کرونباخ کل آزمون
14	.985

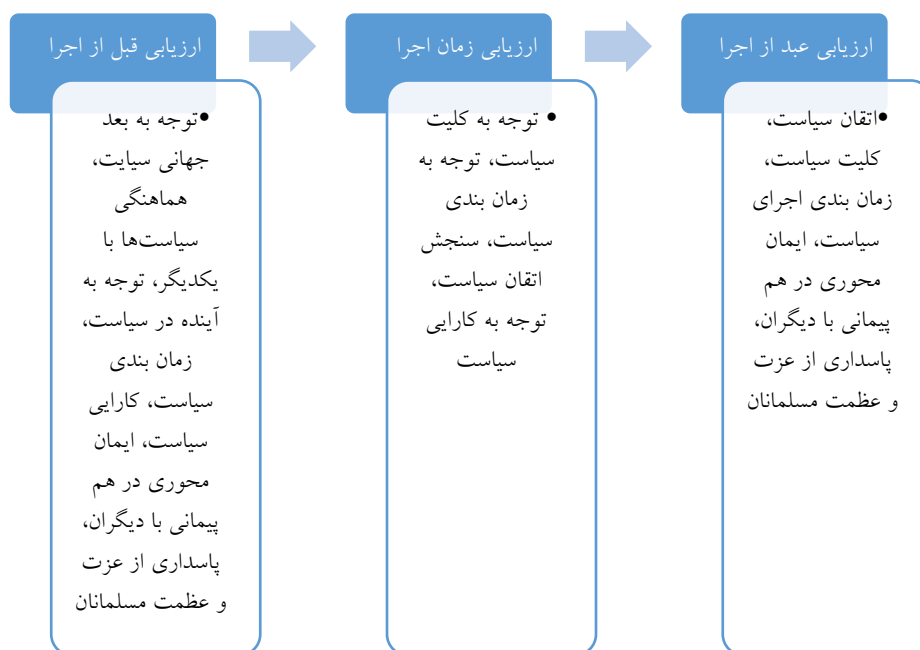
نتیجه گیری

مطابق آنچه بیان شد، با صرف نشان دادن تحقق یافتن هدف تعریف شده برای خط مشی نمی توان آن را اثربخش و موفق دانست. بلکه شاخص های دیگری نیز در اثربخش بودن ارزیابی خط مشی تأثیر دارند که در این نوشتار بررسی شدند. برای نمونه، توجه به بعد جهانی خط مشی شاخصی است که هر خط مشی باید با لحاظ آن طراحی، تدوین و اجرا شده باشد؛ و اگر غیر از این باشد، نمی توان گفت اسلامی است.

به عبارت دیگر، یک خط مشی زمانی اسلامی است که هم به صورت مستقیم و هم غیرمستقیم به جنبه جهانی بودن دین اسلام لطمه نزند. همچنین، یک خط مشی زمانی اسلامی است که با خط مشی های اسلامی دیگر در تعارض نباشد، بلکه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم مؤید و مکمل یکدیگر باشند. لذا در ارزیابی خط مشی باید نسبت خط مشی ها با یکدیگر سنجیده و ارزیابی شوند.

شاخص‌هایی که در این تحقیق مورد بحث قرار گرفتند، از باب حصر عقلی نیستند بلکه علاوه بر این‌ها، ممکن است شاخص‌های دیگری هم وجود داشته باشند که برای جلوگیری از طولانی شدن مقاله، مورد بحث قرار نگرفتند. این شاخص‌ها، برخی در همه مراحل ارزیابی باید مورد توجه قرار بگیرند، برخی در حین اجرا و برخی بعد از اجرا که در نمودار (۴) نمایش داده شده است.

نمودار(۴): نسبت شاخص‌ها با مراحل ارزیابی خط‌مشی

همچنین باید گفت که شاخص‌های استنباط شده از آیات قرآن کریم با شاخص‌های ارائه شده در مدل‌های ارزشیابی خط‌مشی قرابت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؛ برای مثال، کارایی و توجه به هزینه شاخص‌هایی هستند که هم در مدل‌های ارزشیابی مثل مدل دای مورد توجه قرار گرفته و هم در رویکرد قرآنی.

اما برخی تفاوت‌ها نیز وجود دارد؛ برای مثال، ایمان محوری و پاسداری از عزت و عظمت مسلمانان، شاخص‌هایی هستند که در مدل‌های ارزشیابی مورد توجه قرار نگرفته و می‌توان گفت آن مدل‌ها اصلاً در این فضا نیستند، اما در رویکرد قرآنی به‌عنوان شاخص‌هایی قابل استنباط هستند.

فهرست منابع

❖ قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.

۱. سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه آیتی، عبد الحمید. تهران: بنیاد نهج البلاغه و دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹.
۲. دفتر سنجش فرهنگی، کتاب شاخص های فرهنگ عمومی. نشر دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی، ۱۳۸۶.
۳. پایگاه هم افزا به نشانی www.bsmt.ir
۴. ابن منظور، محمد بن مکرّم، لسان العرب، محقق و مصحح جمال الدین میردامادی. بیروت: دارالفکر، للطباعة و النشر و التوزیع، سوم، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۵. ابن هشام، عبد الملک الحمیری المعافری، السیرة النبویة، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الایاری و عبد الحفیظ شلیبی. بیروت: دارالمعرفة، بی تا.
۶. ابطحی، حسین و بابک کاظمی، بهره‌وری. تهران: انتشارات موسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، ۱۳۷۹.
۷. اصفهانی، راغب، معجم مفردات الفاظ قرآن. مکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
۸. الوانی و شریف‌زاده، فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی (ره)، ۱۳۸۵.
۹. انصاری، محمد جعفر و دیگران، در آمدی بر مبانی اقتصاد خرد با نگرش اسلامی. قم: پژوهش‌گده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۸.
۱۰. پورعزت، مهدی عبدالحمید، ارائه الگوی ارزشیابی موفقیت خط‌مشی‌های عمومی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه الگوی مطالعات پیشرفت ایرانی اسلامی، سال نهم، ش ۲ (پیاپی ۱۸)، ۱۴۰۱.
۱۱. جوادی آملی، عبد الله، علوم انسانی اسلامی، توسعه ممدوح؛ توسعه مذموم. فصل نامه علمی-تخصصی، علوم انسانی، ص ۹۳. شماره ۱۰، تابستان، ۹۳. صص ۱۳-۲۱
۱۲. دانایی فرد، حسن، سید مهدی الوانی و عادل آذر، روش شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکرد جامع. تهران: صفار، اشراقی، سوم، ۱۳۸۸.

۱۳. رایبیز، استیفن، تئوری سازمان (ساختار و طرح سازمانی)، ترجمه سید مهدی الوانی و حسن دانایی‌فرد. تهران: صفار، دوم، ۱۳۸۷.
۱۴. رحیمی، محمدرضا، تبیین و طراحی الگوی ارزشیابی خطمشی عمومی با رویکرد اسلامی. رساله دکتری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۵.
۱۵. رضا، مهیار، فرهنگ ابجدی. بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
۱۶. رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت. تهران: سمت، سیزدهم، ۱۳۸۸.
۱۷. شجاعی، محمد صادق، مسعود جان بزرگی، علی عسکری، سید محمد غروی و عباس پسندیده، کاربرد نظریه حوزه‌هایی معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه منابع اسلامی. دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اسلام و روان‌شناسی، س ۸، ش ۱۵، پاییز و زمستان، ۱۳۹۴. ص ۷-۳۸.
۱۸. شفریتز، جی. ام، کریستوفر، پی. بریک، خطمشی گذاری عمومی در آمریکا، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰.
۱۹. صالح، احمد العلی، دولت رسول خدا، ترجمه هادی انصاری. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵.
۲۰. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۲. طریحی فخر الدین، مجمع البحرین، تحقیق سید احمد حسینی. تهران، ۱۳۷۵ ش.
۲۳. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی. انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۲۴. قرائتی محسن، تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.
۲۵. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ق.

۲۷. لگن هاوسن، محمد، مبانی معرفت‌شناختی علوم انسانی، ترجمه منصور نصیری. در: مجموعه مقالات مبانی فلسفی علوم انسانی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۹۱.
۲۸. مصباح یزدی، محمد تقی، پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی، تحقیق و نگارش غلام رضا متقی‌فر. قم: انتشارت موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۸۸.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، دهم، ۱۳۷۱ ش.
۳۰. ملک محمدی، حمیدرضا، مبانی و اصول خط‌مشی‌گذاری عمومی. تهران: سمت، ۱۳۹۵.
۳۱. هاشمیان، سید محمد حسین، بازخوانی دانش خط‌مشی‌گذاری در بستر پست‌مدرنیسم. فصلنامه علمی-پژوهشی روش علوم انسانی، شماره ۶۶، ۱۳۹۰.
32. Alatas, Farid, **Research: The Islamization of Knowledge, Interview with Farid Alatas.** Religioscope, online at: http://www.religion.info/interview/article_385.shtml, 2008.
33. Brownson, R.C, Royer, C., Chriqui, J.F., **Understanding Evidence-Based Public Health Policy.** American Journal of Public Health, 99 (9), 1576-1583, 2009.
34. C. H. Lawshe, **A Quantitative Approach to Content Validity.** Personnel Psychology, 28, 563-575, 1975.
35. David Nachmias, **Public Policy Evaluation.** New York: St. Martin's Press, 1979.
36. Dye, Thomas R., **Understanding Public Policy.** New Jersey: Prentice Hall Inc., E. Godin, Oxford University Press, 2005.
37. Jenifer Brown Urban, Monica Hargreaves, William M. Rochim, **Evolutionary Evaluation: Implications for Evaluators, Researchers, Practitioners, Funders and the Evidence-Based Program Mandate.** Evaluation and Program Planning, 45, 2014.
38. Kaplan, Robert S, Norton David P., **Translating Strategy into Action.** 1996.

39. Kay, Adrian, **The Dynamics of Public Policy: Theory and Evidence**. Edward Elgar Publishing Inc.
40. Langbein, Laran with Claire L. Felbinger, **Public Program Evaluation: A Statistical Guide**. New York: M.E. Sharpe, Inc., 2006.
41. Rossi, P. H., and W. Williams, **Evaluating Social Programs**. New York: Seminar Press, 1972.
42. Rossi, Peter H., Mark W. Lipsey and Howard E. Freeman, **Evaluation: A Systematic Approach**. United States, California: Sage Publication Inc., 2004.
43. Stoner, James A.F, **Management, First Edition**. Prentice Hall Inc., 1978.

۱۳۹

قرآن پژوهی

شناختن‌های ارزیابی خطبتهای با رویکرد قرآنی

